

ТЭНДЭНЦЫЯ ДА ЭКАНАМІЧНАСЦІ Ў СІНТАКСІЧНАЙ СІСТЭМЕ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Н. У. Чайка

*прафесар кафедры мовазнаўства і лінгвадыдактыкі
Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка, г. Мінск
natusia12@tut.by*

Артыкул прысвечаны вывучэнню ключавых тэндэнцый у сінтаксічнай сістэме сучаснай беларускай мовы – дыстынктнасць выказвання і эканамічнасць моўных сродкаў. У ім разглядаецца сінтаксічная рэпрэзентацыя дыстынктнасці выказвання і эканоміі моўных сродкаў – канструкцыі эліптычныя, няпоўныя, рэдукаваныя. Прадстаўлены спосабы актуалізацыі важнай інфармацыі, якія спрыяюць дынамічнаму развіццю сінтаксічных адзінак і іх камунікатыўнаму ўдасканаленню.

Ключавыя словы: дыстынктнасць і аналітызм выказвання; эліптычныя сказы; няпоўныя сказы; канструкцыі з сінтаксічнай рэдукцыяй; сінтаксічная дэрывацыя.

ТЕНДЕНЦИЯ К ЭКОНОМИЧНОСТИ В СИНТАКСИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ БЕЛОРУССКОГО ЯЗЫКА

Н. В. Чайка

*профессор кафедры языкознания и лингводидактики
Белорусский государственный педагогический университет имени Максима Танка, г. Минск*

Статья посвящена изучению ключевых тенденций в синтаксической системе современного белорусского языка – дистинктность высказывания и экономичность языковых средств. В ней рассматривается синтаксическая репрезентация дистинктности высказывания и экономии языковых средств – конструкции эллиптические, неполные, редуцированные. Представлены способы актуализации важной информации, которые способствуют динамическому развитию синтаксических единиц и их коммуникативному совершенствованию.

Ключевые слова: дистинктность и аналитизм высказывания; эллиптические предложения; неполные предложения; конструкции с синтаксической редукацией; синтаксическая деривация.

A TREND TO ECONOMY IN THE SYNTAX SYSTEM OF THE BELARUSIAN LANGUAGE

N. Chaika

*Belarusian State Pedagogical University named after Maxim Tank
Minsk, Republic of Belarus
natusia12@tut.by*

The article is devoted to the study of the key trends in the syntactic system of the modern Belarusian language – the distinction of utterance and the economy of linguistic means. The syntactic representation of the distinction of utterance and the economy of linguistic means (elliptical, incomplete, reduced constructions) are studied. The methods for updating important information that contribute to the dynamic development of syntactic units and their communicative improvement are presented.

Keywords: distinctiveness and analyticism of a statement; elliptical sentences; in-complete sentences; constructions with syntactic reduction; syntactic derivation.

Непарыўнае развіццё сінтаксічнай сістэмы беларускай мовы абумоўлівае шырокае функцыянаванне сінтаксічных дэрыватаў – няпоўных і эліптычных канструкцый. Нейтралізацыя сінтаксічных сувязей і адносін, другаснае прэдыцыраванне ў сказах і скарачэнне іх памеру да фрагментарных адзінак – усё гэта спрыяе прадуцыраванню значнай колькасці няпоўных канструкцый. Тэндэнцыя да эканоміі моўных сродкаў вывучалася на базе розных метадалагічных прынцыпаў – гэта пераважна працы Дж. Арма, М. Вішнеўскага, А. В. Грудзевай, А. М. Мухіна, Т. Д. Шабанавай [1–5]. Вывучалася рэпрэзентацыя сінтаксічнай непаўнаты ў даследаваннях К. Карлсан, П. А. Леканта, Г. А. Золатавай [6–8]. Імплікацыя як з'ява асіметрыі моўнага знака прадстаўлена ў працах З. Выхадзілавай, Т. А. Коласавай, Я. У. Лісочанкі, С. С. Дзікаровай, Б. Хаўнспергера, А. Унішэўска [9–14].

Нягледзячы на значную колькасць прац па актуальных працэсах у сінтаксічных сістэмах розных моў, на беларускамоўным матэрыяле падобныя даследаванні не праводзіліся. Актуальнасць такога аналізу абумоўлена неабходнасцю выявіць асноўныя фактары дынамікі сінтаксічнай сістэмы беларускай мовы – тэндэнцыі да эканоміі, патрэбы ўпарадкаваць структурна-сінтаксічныя мадыфікацыі ў адпаведнасці з параметрамі іх тыпалогіі.

Найбольш значымі фактарамі дынамікі сінтаксічных працэсаў беларускай мовы, на наш погляд, выступаюць эканомія выказвання і дыстынктнасць. Тэндэнцыя да *эканамічнасці* з'яўляецца фундаментальным законам, які істотна змяняе сінтаксічнае аблічча любой мовы. Разнастайнасць праяў дадзенай тэндэнцыі патрабуе ўпарадкавання сінтаксічных адзінак на аснове адпаведных параметраў. Закон *эканоміі* моўных сродкаў прадуцыруе вялікую колькасць сінтаксічных канструкцый, сярод якіх выдзяляюцца *няпоўныя і эліптычныя*.

Тэндэнцыя да моўнай эканоміі найбольш яркава рэпрэзентуецца на прыкладзе *канструкцый з сінтаксічнай непаўнатой*. Падобныя канструкцыі змяшчаюць пропуск сінтаксічнага кампанента, які ўзнаўляецца ў папярэднім або наступным кантэксце. На аснове прадстаўленых параметраў і ажыццяўляецца класіфікацыя аналізуемых канструкцый.

Найбольш частая з'ява ў няпоўных сказах – пропуск дзейніка, дзе кампанент дубліруецца ў кантэксце і не нясе сэнсавай нагрукі: *Потым пачала расказваць, як жыла раней, вясёлыя, смяшлівыя гісторыі ... Яна, мусць, хацела, каб Ніна, слухаючы гэтыя ўспаміны, забылася на свой боль* (І. Мележ). Такія сказы структурна і семантычна праецыруюцца на поўны сказ, што дазваляе ім выконваць камунікатыўную функцыю ў поўнай меры.

Тэндэнцыя да эканамічнасці дазваляе апускаць выказнік, калі ён быў названы ў кантэксте: Д з я ц е л. Чаго толькі ні пішуць. Адна газета – адно, другая – другое... Партый адных колькі – тут табе і меншавікі, і бальшавікі, і эсэры, і гэтыя, як іх... сацыялісты-рэвалюцыянеры... (І. Мележ). Пропуск выказніка можа ажыццяўляцца пры ўмове яго неактуальнасці і дубліраванні ў структуры кантэксту. Гэта абумоўлена граматычнай значнасцю выказніка ў сказе: ён з'яўляецца носьбітам прэдыкатыўнасці і ўказвае на значэнні тэмпаральнасці, мадальнасці і персанальнасці.

Даданыя члены апускаюцца ў няпоўных сказах значна радзей, што абумоўлена іх факультатыўным характарам у структуры сказа. Прапускацца ў няпоўных сказах можа толькі прамое д а п а ў н е н н е, на адсутнасць якога ўказвае незамешчаная сінтаксічная пазіцыя ў сказе і дубліраванне апушчанага кампанента ў кантэксте: В а л я. Я не хацела хмарыць сустрэчу, але калі ты так хочаш ведаць... Дзядзьку майго арыштавалі. Антона (І. Мележ).

Не выдзяляюцца ў асобы структурны тып канструкцыі з пропускам акалічнасці і азначэння, бо яны маюць факультатыўны характар і іх неўжыванне не ўтварае незамешчаных сінтаксічных пазіцый. Такія сказы з'яўляюцца структурна і семантычна поўнымі.

Няпоўнай можа быць частка складаных сказаў – складаназлучаных: Было неба то сіняе, то ружовае, // А пад ім малая хатка рыбака. // І было, як неба, возера шырокае, // Шумела там заўсёды асака (М. Танк), складаназалежных: Акіян пірамідак, якіх раней было больш, чым крыжоў, і крыжоў, якіх з кожным годам усё больш ды больш... (Я. Брыль); бяззлучнікавых: А д з і н ц о ў. Я, можа, лішне настойлівы: якая? (І. Мележ), камбінаванай будовы: Я на сухі пагорак узьду, // А позірк пільны – незнаёма пудкі, // Вунь дом у трох бярэзін на віду, // І тры акны, і ў кожным – незабудкі (Р. Баравікова).

Пропуск кампанента ў падобных сказах назіраецца часцей у апошняй частцы і прапускацца можа дзейнік: Ратуў людзей з бяды ліхой, іх душы // На гвалт і на адчай не пакідай, // Ты радасць ім нясі, сабе – адчай, // Ім – волю, гвалт – сабе, // Ты духам дужы (А. Куляшоў), выказнік: Мы жывём у хаце, над намі жыве гарышча, над гарышчам – неба (У. Арлоў), дапаўненне: А можа быць, яна наўмысна // Зрабіла так?... А для чаго? // Нашто – калі ёй ненавісна // Любая згадка пра яго? (Н. Гілевіч).

Тэндэнцыя да эканамічнасці праяўляецца і ў сітуацыйных няпоўных сказах, але ў меншай ступені. Гэта абумоўлена фактарам імпліцытнасці сэнсу асобных кампанентаў. Узгадваюцца прапушчаныя члены з дапамогай агульнай сітуацыі маўлення або на аснове семантычнага ўзаемадзеяння кампанентаў. У сітуацыйных няпоўных сказах адсутнічае паўтор апушчанага кампанента. Напрыклад, з агульнай сітуацыі маўлення зразумела, што ў сказе Васіль Дастаў вядро, пераліў у сваё, аднёс у бок ад калодзежа, выліў на зямлю. – Гэта на тваю хату, Сёмка.....(А. Дударэў) апушчаны кампанент са значэннем перадачы матэрыяльных аб'ектаў. На пропуск указваюць і сінтаксічныя сувязі паміж матэрыяльна выразаным і апушчаным кампанентамі. Кампаненсацыя апушчанага члена ў сказе В а с і л ь (стаіць, сагнуўшыся, як пытальянік)...Прысядкі ёй трэба! З маім здароўем – «Лявоніху!» (А. Дзялендзік) ажыццяўляецца на аснове ўзаемадзеяння кампанентаў сагнуўшыся і «Лявоніху», у выніку чаго адбываецца семантычнае напаўненне незамешчанай сінтаксічнай пазіцыі.

Сітуацыя маўлення звычайна рэалізуецца ў словах аўтара або рэмарках, якія размяшчаюцца перад няпоўнымі сказами Салдаты дастаюць свае кацялкі, рэжучь хлеб на пайкі. Разліваюць у кацялкі суп. З а л ы г і н. Зноў шрапнель!.. І з неба шрапнель, і ў кацялкі! Ва ўсіх відах! (І. Мележ) або пасля яго Т а т а. А я хачу, каб дзеці навучыліся думаць, мысліць, абагульняць, разумець сутнасць рэчаў, з'яў. У іх трэба выхоўваць інтэлект, розум, інтэлігентнасць. М а м а. Ха-ха! Інтэлігентнасць? Вось гэтым? (Хапае афрыканскую статуэтку.) (А. Макаёнак). Назіраюцца выпадкі, калі рэмаркі чаргуюцца з няпоўнымі сказами, ствараючы неабходную моўную сітуацыю, канкрэтызуючы іх сэнс: Г а р л а х в а ц к і Пачынае разбіраць пошту, разрывае канверты, прабягае вачыма. Узяўшы чарговы канверт, чытае ўслых. – «Аляксандру Пятровічу Чарнаву...» – З Масквы... Мусіць, водзьмі на яго працу... Цікава, цікава...(Раздзірае канверт і глядзіць на подпіс.) – Так і ёсць, прафесар Анікеў... (Чытае.) – «Паважаны Аляксандр Пятровіч! Папярэдняе азнаямленне з Вашай працай дае нам падставу заявіць, што яна мае не толькі навуковае, але і глыбокае практычнае значэнне. (Углыбіўшыся ў пісьмо, прачытае ўголас асобныя фразы з яго.) – Гэтыя нашы меркаванні апраўдаліся Вашай працай...» – Гм... Бачыш ты!.. (Думае.) – Паважаны Аляксандр Пятровіч... А чым жа я не Аляксандр Пятровіч? Самы сапраўдны Аляксандр Пятровіч, хоць у пашпарт паглядзі... (К. Крапіва). З ё л к і н (адзін). За каго ж гэта бяруцца?... Называлася Шырокая вуліца... Хто ж там жыве з нашых? (Наморшчыўшы лоб, стараецца прыпомніць, потым дастае з кішэнні блакнот і паспешна гартвае.) Аляксандр Пятровіч Чарнаву – Шырокая, 23. Вось табе і выдатны вучоны! Даскакаўся, галубок! Шкада толькі, што гэта здарылася не перад маім дакладам. (Да цёці Каці, што ўвайшла з папяросамі.) Цёця Каця, чулі навіну? (К. Крапіва).

Сітуацыйныя няпоўныя сказы падзяляюцца на некалькі груп у залежнасці ад таго, які член апускаецца і, адпаведна, кампенсуецца сітуацыяй маўлення. Назіраюцца канструкцыі з апушчаным дзейнікам: Калідор. Уваходзяць Ч а р н а в у с і В е р а з «Правдой» у руцэ. В е р а. Чыталі сёння «Праўду»? (К. Крапіва). У сказе сітуацыя маўлення ўказвае на апушчаны дзейнік – займеннік Вы. Назіраюцца выпадкі, калі няпоўны сказ кваліфікуецца як сітуацыйны дзякуючы змене формы прэдыката: Да дзвярэй кабінета падыходзіць З ё л к і н. З ё л к і н (цягне за ручку дзвярэй). Замкнёна (К. Крапіва).

Часцей у сітуацыйных сказах апускаецца выказнік, кампенсацыя якога ажыццяўляецца шляхам ускоснага ўказання на сэнс прэдыката. Напрыклад, у рэмарках Г а р л а х в а ц к і Накіроўваецца да дзвярэй кабінета, потым – спыняецца. Аляксандр Пятровіч, можна вас на хвілінку? (К. Крапіва); У прыёмнай – сакратар-машыністка Стэла – чароўная дзяўчына, якая імкнецца перагнаць прагрэс ва ўсім. Каля яе ўецца малады чалавек. Яны ў нечым вельмі падобныя. Яна натура чуллівая. У калідоры нешта грохнула і разбілася. На дробныя звонкія асколкі. І Стэла спалохалася, войкнула і прыпала да Гарыка. С т э л а. Ой! Нешта ўдруг... На дробныя асколкі! (А. Макаёнак) згадваюцца лексемы накіроўваецца, грохнула, якія ўказваюць на семантыку апушчаных выказнікаў – зайсці, разбілася.

Радзей прапускаецца ў сітуацыйных канструкцыях дапаўненне, кампенсацыя якога ажыццяўляецца таксама на ўзроўні слоў аўтара або рэмаркі: Нечаканы стук у дзверы. Хведар Паўлавіч і Кудасаў спужаліся.. Р а я (прыбягае з кухні). Я ж гаварыла! Федзя! У х в а т а ў. Прыбраць!!! (А. Макаёнак); Ухватаў перасоўвае цяжкую шафу, каб закрыць дзверы суседкі. Мог падарвацца. І што прыдало яму столькі сілы? У х в а т а ў. І не смей раскупорыць! (А. Макаёнак); Р а я (ставіць на стол сняданак). Федзя! Падгледзіць хто-небудзь... К у д а с а ў. А мы павінны быць акуратнымі. (Зачыняе дзверы на зашчэпку і ў замочную шчыліну

затякае карандашом насавічок.) (А. Макаёнак); Нічыпар (падыходзіць да стала, паказвае пальцам на костку). Можна прыбраць?.. (К. Крапіва).

Асобную групу складаюць няпоўныя сітуацыйныя сказы, у якіх апускаецца прэдыкатыўная аснова цалкам. У такіх выпадках экспліцытна выражаецца адзін член – акалічнасць мэты: *А гэта на тваю хату, Іван... (Вяртаецца, зноў дастае ваду.) Думаеш, глупствам займаюся? Няма каму ваду з калодзежа браць... Раз'ехаліся ўсе... А калодзеж жывы павінен быць... (А. Дударэў); З яго чэрпаць трэба, каб і вада жывой была... Во я і выбіраю яе штодня... За былых сваіх суседзяў, за дзяцей іх і за свайго сына... (Аднёс вядро, выліў.) На тваю хату, Пятрок... (А. Дударэў), прычыны: *Б у с ь к о (спяхмурнеў, трагічна). За што?! (Вымае з кішэні пяцёрку, падае Гарьку, той круціць галавой. Дастае з другой, трэцяй і так з шасці кішэняў па пяцёрцы.) За што?! (А. Макаёнак); Ч а р н а в у с. Вашу чэсную руку. (Горача паціскае і нечакана цалуе ёй руку. Вера сканфузілася.) Выбачайце, па шчырасці (К. Крапіва), спосабу дзеяння: *Прымчалася Страказа-верталёткік. С т р а к а з а. Хутчэй! Хутчэй! На малёву напалі вусені! (Г. Каржанеўская); Т у л я г а (да дзвярэй кабінета). Атрымаеш ты ў мяне навуковую ступень. Дзверы адчыняюцца. Туляга адскаквае ўбок і прымае звычайны баязлівы выгляд. Уваходзіць Г а р л а х в а ц к і. Г а р л а х в а ц к і. Ну, як? (К. Крапіва) або мадальны дзеяслоў: *Н е з н а ё м а я ж а н ч ы н а. Я-то крыху чула пра яго. (Падыходзіць да кабінета і намерваецца пастукаць. Дзверы адчыняюцца і высоўваецца Гарлахвацкі.) Можна, таварыш дырэктар? У вас, казалі, для машыністкі работа ёсць? (К. Крапіва).****

Як паказала даследаванне, тэндэнцыя да эканамічнасці выступае найбольш значным фактарам дынамікі сінтаксічных структур, якая прадуцыруе значную колькасць няпоўных канструкцый. Няпоўныя канструкцыі змяшчаюць пропуск і ўнутрысінтагматычнае замяшчэнне, што спрыяе сэнсаваму напаўненню канструкцый з мінімальнай колькасцю кампанентаў. Асобныя фрагменты тэксту могуць набываць камунікатыўную значнасць дзякуючы рэдукцыі кампанента. Падобныя аперацыі надаюць інфармацыйную дакладнасць і лаканічнасць паведамленню або яго фрагменту.

Бібліяграфічны спіс:

1. Harma, J. Sur l'omission du verbe et sa recuperabilité en français / J. Harma // Actes du 9e Congrès des romanistes scandinaves, Helsinki, 13–17 aout 1984. – Helsinki, 1986. – P. 135–146.
2. Wiśniewski, M. Przegląd równoważników zdania znamiennych dla współczesnej polszczyzny / M. Wiśniewski // Acta Univ. Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-społecz. Filologia Polska. – Toruń, 1995. – Т. 46. – S. 115–150.
3. Грудева, Е. В. Избыточность и эллипсис в русском письменном тексте / Е. В. Грудева. – Череповец : Черепов. гос. ун-т, 2007. – 251 с.
4. Мухин, А. М. Структура предложений и их модели / А. М. Мухин. – Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1968. – 230 с.
5. Шабанова, Т. Д. Предложение и его лимитативные модели : учеб. по- собие к спецкурсу / Т. Д. Шабанова. – М. : Моск. гос. пед. ин-т, 1985. – 82 с.
6. Carlson, K. Paralelism and prosody in the processing of ellipsis sentences / K. Carlson. – New York ; London : Routledge, 2002. – 227 p.
7. Лекант, П. А. К проблеме неполных предложений в русском языке / П. А. Лекант // Учен. зап. / Моск. обл. пед. ин-т. – М., 1963. – Т. 139, вып. 9 : Русский язык и литература. – С. 43–49.
8. Золотова, Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1982. – 368 с.
9. Vychodilová, Z. Elipsa jako jeden ze způsobu neexplicitního vyjadřování obsahových prvků v jazyce / Z. Vychodilová, R. Zimek ; Masarykova unv. – Olomouc : [s.n.], 1988. – 231 s.
10. Колосова, Т. А. Русские сложные предложения асимметричной структуры / Т. А. Колосова. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1980. – 164 с.
11. Лисоченко, Л. В. Высказывания симплицитной семантикой: логич., языковой и прагмат. аспекты / Л. В. Лисоченко ; отв. ред. Г. Ф. Гаврилова ; Сев.-Кавказск. науч. центр. высш. шк. – Ростов н /Д : Изд-во Р ост. ун-та, 1992. – 152 с.
12. Дикарева, С. С. Координаты референции и явление глобального эллипсиса / С. С. Дикарева // Проблемы современного теоретического и синхронно-описательного языкознания : межвуз. сб. / Ленингр. гос. ун-т ; отв. ред. В. В. Богданов. – Л., 1988. – Вып. 3 : Предложение и текст: семантика, прагматика и синтаксис. – С. 107–112.
13. Hausperger, B. Sprachökonomie in Grammatik und Pragmatik : die Ellipse / B. Hausperger. – München : Utz, 2003. – IX, 327 s.
14. Uniszewska, A. The nature of linguistic processes determining the applicability of nominalizations applied to strings NP-COP-AP / A. Uniszewska // Glotto-didactica. – 2001. – Vol. 29. – P. 139–147.